

**ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ВЪЗНИКВАНЕТО И РАЗВОЯ
НА ТЕОРИЯТА ЗА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА В АНТИЧНОСТТА**

Константин Куцаров
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**ONCE AGAIN, ON THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT
OF THE THEORY OF PARTS OF SPEECH IN ANTIQUITY**

Konstantin Kutsarov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The following article is a modern review of the formation and development of the theory about the parts of speech in antiquity – from ancient India to the Hellenistic epoque. Special attention is paid to the representatives of the Alexandrian school of grammar – Aristarchus and Dionysius, who first offered a word classification based on scientific linguistics.

Key words: parts of speech, ancient India, Hellenistic epoque, Aristarchus, Dionysius

Възникването на науката за езика ни отнася в дълбока древност. Лингвистиката се заражда в ядрото на древните философско-филологически трудове, поставящи си за цел диференцирането на езиковите сегменти на всички нива, осмислянето на техните значения и функции и анализ на употребата им в наличните дотогава писмени паметници.

Най-старите целенасочени граматически изследвания са свързани с културата на **Древна Индия**. Съчиненията от този период се отличават както с внушителност, така и с педантичната си прилежност и отговорност пред делото. Неслучайно се твърди, че индийската цивилизация е цивилизация предимно на словото за разлика например от римската, която е цивилизация предимно на делото, или от ренесансовата, в която лидерска роля има изкуството. Филологическите разработки в Древна Индия почти в целия си обем имат отношение към свещените религиозни книги на индуизма –

ведите. Известно е, че те са четири на брой, като най-старата и най-известна от тях е *Ригведа*, съдържаща 1028 високохудожествени лирически произведения, написани в различни стихотворни размери. Езикът на ведите е арийски, на чиято основа през VI – III в. пр.н.е. се оформя и налага в писмената култура *класическият санскрит*. Санскритът, заедно с писмения китайски и със староеврейския, има най-дълготрайна употреба от всички езици по света и на него основно се дължи изявата през вековете на древноиндийската култура. Именно с ведическите текстове и с техния санскрит са свързани и граматическите търсения през периода. Санскритът, налагайки се като нормативен писменолитературен език, значително се е отличавал от народните говори в Индия, за които знаем, че произлизат от четири лингвистични семейства. При създаването се случила ситуация е възникнала необходимостта от филология – емпирична и описателна, която да формулира конкретни правила за разчитане и възприемане на ведическите текстове. В резултат на това се пише огромна специализирана граматична литература с много висока професионална стойност. Според Стефан Чолаков „през VII в. пр.н.е. науката за лингвистичните явления, изградена върху метода на анализа, добива бързо развитие и определена по-висока степен във формата на известни образци, *Пада-пата*, където всяка дума от оригиналния текст на ведите се излага отделно в своята индивидуална граматична форма, придружена от всички необходими обяснения за звучене, състав и др. Авторите на този вид образци показват дълбоки познания за частите на речта (подч. мое – К. К.), за словообразуването и прочее“ (Чолаков 1996). Най-ярък представител на гилдията от този докласически период е **Яска**, живял около 700 г. пр.н.е.

Изследователите са единодушни, че граматическото учение върху канонизирания вече класически санскрит достига връхната си точка в трудовете на **Панини**. За този книжовник се говори, че е най-ярката звезда на интелектуалния небосклон на Древна Индия. Основната версия е, че е живял някъде от втората половина на IV до III в. пр.н.е., но в различните източници творческата му дейност се вмества в хронологичния отрязък от VII до II в. пр.н.е. Капиталният му труд се нарича *Ащадхяйи* и означава „работа в осем глави“ (осемкнижие). Съдържа 3996 стихотворни правила, написани така, че да могат да бъдат запомнени колкото се може по-лесно. Подходът, както посочихме по-горе, е емпирически, състоящ се от описание и анализ на текстовете. От тази чисто практическа граматическа разработка не е трудно да се установят и теоретичните постижения на

Панини. За някои може да бъде шокиращо, но те малко се различават от днешните класически концепции за структурата на езика. Изречението се категоризира като единица, способна да изрази мисъл. Потенциалът за конструирането му е от четири части на речта: *име, глагол, предлог, частица*. Детайлно се сегментира строежът на думите и особено на изменяемите пълнозначни. Като базисни конструктивни елементи са обособени обща част (основа) и изменяема част (окончание), като между корена и окончанието глаголните основи имат инфикс, индикиращ спрежението. При Панини, както и в другите древноиндийски граматика, е съставен дълъг показалец с корените на думите и с техните значения. Формулирани са прецизни указания за правилата на словообразуването и формообразуването. В разделите за фонетика описанието на звуковете е на физиологична основа според мястото им на учленение с посочване на активните артикулиращи органи.

Специалистите по санскрит, а и не само те отреждат фундаментално значение на творчеството на Панини в историята на езикознанието. На практика той въвежда лингвистичните стандарти на класическия санскрит, ползвани вече двадесет и пет века след неговото учение. Има мнения, че граматиката на Панини превъзхожда всичко, което е създадено от отделни автори в света в тази област, с всеобхватността на изследване на корените на езика и формирането на думите, с прецизността на израза и най-вече със забележителната изобретателност в използването на определена терминология и с обхващане на цялата езикова проблематика във възможно най-кратка форма (вж. Чолаков 1996). Още веднъж ще отбележим обстоятелството, че делото на Панини не е изолиран „фойерверк“ в древноиндийския небосклон, а се явява връх в развитието на езиковата наука преди него. Самият Панини в „Осемкнижието“ си споменава за редица свои предшественици и признава, че предава и систематизира знания, които са трупани преди него.

Филологическата продуктивност в Древна Индия продължава и през следващите векове. За „последователи и коментатори“ на делото на Панини се посочват Вараручи (III в. пр. н. е.), Бхартхари (I в. пр. н. е.), Чандра (V в.), Джайнендра (VII в.), Вопадава (XIII – XIV в.), без обаче те да създават принципно нови концепции (за подробности вж. Нелюбин, Хухуни 2011: 12 – 18).

Лев Нелюбин отбелязва още, че по въпроса за типовете думи „сред представителите на индийското езикознание не е имало пълно единство, макар че традиционно обособявали четири части на речта:

глагол, обозначаващ действие, *име*, обозначаващо предмет, *предлог*, явяващ се показателен елемент, и *частица* (последната е представена във вид на сравнителни, съединителни и незначими частици, използвани в стиховете като формални елементи). Местоименията и наречията се разпределят между имената и глаголите, макар да се отбелязват и техните особености“ (Нелюбин, Хухуни 2011: 16).

Ползвайки информацията от източниците, следва да потвърдим впечатлението, че е налице оригинална филологическа продукция с изключителна за времето си висота. Ще допълним например, че древноиндийските граматисти са боравели с понятия като *вътрешна флексия* и *нулева морфема*, които в ХХI век все още са табу за редица лингвистични пособия. Вярно, разочароващо е, че не откриваме конкретни разработки върху проблема за частите на речта. За това можем само да съжаляваме, защото фактите показват, че със словесния емпиричен материал работят хора със задълбочени познания и огромен филологически талант, за които подобна систематизация на думите и аргументацията ѝ не би била особено трудна задача. Основният стремеж на книжовниците от това време обаче е създаването на правила за по-лесното осмисляне и заучаване на формите от свещените текстове, като всяка употреба в тях е смятана за абсолютна, без отпратки към узуса. Ясно е, че не става въпрос за създаване на универсална граматика и типология на езиковия строеж. Що се отнася до споменатите четири части на речта – *име*, *глагол*, *предлог* и *частица* – те обикновено са дедуктивно извлечени в така наречената *коментаторска литература* от същия период. Тя е създавана паралелно с „Осемкнижието“ на Панини и е имала строго дидактическо приложение. В тези именно текстове се срещат и понятия като *прилагателно име*, *собствени съществителни имена*, *нарицателни съществителни имена*, *неизменяеми думи* и др.

Истинското зачатие на науката за частите на речта е свързано с духовната култура на **Древна Гърция**. Оттогава влиза в употреба и класическият термин *част на речта* (*τά μέρη τοῦ λόγου*), добил широка популярност и калкиран в частните езикознания до наши дни. Особеното във филологическите търсения на древните елини е решаването на граматическата проблематика по пътя на философското осмисляне на явленията. Пръв Платон отделя в езика два типа думи – *имена* и *глаголи*. Към имената се отнасят тези лексеми, за които нещо се твърди, а към вторите спадат лексемите, показващи какво точно се твърди за имената.

Пионерската заслуга за възникването на учението за частите на речта обаче принадлежи на **Аристотел** (384 – 322 г.пр.н.е.). Опирайки се на понятията на логиката, в своята „Риторика“ прочутият философ обособява в човешката реч три основни типа думи: *имена, глаголи и връзки* (*σύνδεσμοί*), като към връзките той отнася съюзите, местоименията и члена, изпълняващи определени граматически функции. Основна роля имат *името* (*ὄνομα*) и *глаголът* (*ῥῆμα*), които са пълнозначни и чието съчетание формира изречението. Глаголът се отличава от името по това, че изразява време и има предикативна функция. За тогавашната наука терминът предикация е имал по-друг смисъл – в логически и философски аспект той е означавал „приписване на признаци“ на предметите. Ил. Кръпова отбелязва, че „според Аристотеловото учение начините на предикация отразяват различните форми на съществуване на „субстанциите“ (предметите от света) – те могат да притежават определени свойства, да влизат в отношения помежду си, да участват в процеси и действия и др.“ (Кръпова 2000: 181). Няма съмнение, че Аристотел осъзнава зависимостта (признаковата функция) на глагола спрямо съществителното име. Подчертаваме този факт, тъй като той често се подценява и изпуска в граматическите описания и в резултат на това средностатистическият гражданин остава с погрешното впечатление, че подлогът и сказуемото са равностойни в синтагматичен план.

Вече в „Поетиката“ си Аристотел обособява осем части на „изложението“: *елемент* (има предвид звук – материален езиков компонент), *сричка*, *съюз*, *член*, *име*, *глагол*, *надеж* и *изречение* (свързана реч, текст). От тях пълнозначни са само името и глаголът. Очевидно е, че под квалификацията *надеж* Аристотел включва словоформите на изменяемите думи (отново име и глагол), т.е. тяхното формално „разпадане“. Линеино-структурни езикови сегменти са звукът и сричката, а съюзът и членът са непълнозначни думи със служебни функции (тук присъстват и предлозите). Продуктът на всичко това – свързаната реч, мисълта – се категоризира като изречение.

В подробности под *елемент* Аристотел разбира неделим звук, но не всеки, от който може да възникне значеща дума. От съвременна гледна точка в тази трактовка той е по-близо до понятието морфема, отколкото до фонема, тъй като смята, че един звук може да бъде и дума, и дори изречение. Сричката е образуване, състояща се от елементи, която няма самостоятелно значение. Вече казахме, че към самостоятелните думи влизат също съюзът и членът. Самостоятелни части

на речта (и членове на изречението) са името и глаголят, като според Аристотел основната разлика между тях е, че първите са лишени от семантика за време, докато вторите я притежават.

Всъщност класификацията на Аристотел се базира на общоречеви изследователски поглед и само най-общо се докосва до същината на граматичните форми и съответно до морфологичните категории при изменяемите думи. Същинското отделяне на философския към чисто лингвистичния анализ наблюдаваме в по-късен етап от епохата на древногръцката култура.

В този смисъл по-иновативен изследователски подход откриваме във философията на **стоиците**. За тях терминът *част на речта* вече принадлежи към езиковедската риторика. Сред многообразието от думи стоиците обособяват *глагол, съюз, член, нарицателно име и собствено име*. Всички те са приемани за пълнозначни лексеми. Принос на стоиците е ограничаването на падежа в рамките на именната система и респективно диференцирането на именните и глаголните словоформи. От това учение произлизат и познатите ни названия на падежите, наложили се през годините и достигнали до наши дни, а така също названията на глаголните грамемии. Важно е да се отбележи още, че признавайки немаркираната именителна форма също за падеж, стоиците се приближават силно до правилното разбиране за структурата на морфологичните категории (в частност за привативното противопоставяне маркиран ~ немаркиран член в рамките на категориите) и усещането за граматикализирано значение.

Грамматичната литература, писана на гръцки език, достига своя разцвет през т.нар. **епоха на елинизма**. Това е периодът след завоеванията на Александър Македонски (356 – 323 г. пр.н.е.), последвани от разпадането на огромната му империя. Възникват нови държави (Египет, Сирия, Пергам и др.), както и научни школи на базата на гръцкия език и литература, които влизат в синтез с местните езици и култури. В тези години с особена мащабност и забележителна филологическа зрялост изпъква продукцията на книжовниците от т.нар. **Александрийска граматическа школа**. Нейни най-видни представители са Аристарх Самотракийски, Дионисий Тракийски и Аполон Дискол, творили през II – началото на I в. пр.н.е. Безпристрастната оценка на времето отрежда най-значимо място на **Аристарх** (ок. 217 – 145 г. пр.н.е.), чието име става синоним на строгост и компетентност при анализа на езика. На него лингвистиката дължи първите научнообосновани разработки на

граматичните принципи, въвеждането на базисните граматически понятия и на критериите за „правилност“ в езика.

Именно на морфологична основа Аристарх разработва теорията си за частите на речта, която ще просъществува много векове чак до епохата на неофилологията, а класификацията на думите ще се ползва от следовниците му в почти непроменящ се вид. Смята се, че концепцията е едно от най-великите творения на човешкия разум и в частност на езикознанието. Аристарх сегментира думите в осем класа в зависимост от формоизменението им и изразяването на съответни граматични значения и морфологични категории, както и според някои лексикално-граматични сигнализации от съвременна гледна точка. Осемте части на речта са:

1. Име (ὄνομα, nomen) – склоняема (падежна) част на речта с пет граматични прояви: род, число, падеж, вид и образ. Под вид се разбира делението на имената на собствени и нарицателни, на първични и производни; под образ – делението на собствените на прости и съставни.

2. Глагол (ῥῆμα, verbum) – несклоняема част на речта с осем граматични прояви: време, лице, число, наклонение, залог, вид, спрежение и образ.

3. Причастие (μετοχή, participium) – дума, „причастна“ към особеностите на глагола и на името. Причастието няма лице и наклонение (подч. мое – К. К.).

4. Член (ἄρθρον, articulus) – склоняема част на речта, стояща както пред, така и след името. Има род, число и падеж.

5. Местоимение (αὐτωνῶνμια, pronomen) – дума, при която Аристарх отличава изменението по лице.

6. Предлог (πρόθεσις, praepositio) – част на речта, която стои пред всички части на речта както в състава на думата, така и в състава на изречението.

7. Наречие (επίρρημα, adverbium) – несклоняема част на речта, която е свързана с глагола. В съдържателен план проявите на наречията са три – значение, образ, сравнение.

8. Съюз (σύνδεσμος, coniunctio) – част на речта, свързваща и подреждаща мисълта. Тя има три функционалности – образ, подредба, семантика. По значение Аристарх ги обособява на пет вида: съединителни, разединителни, допълващи, причинни и извеждащи (за подробности вж. Кодухов 1974: 10 – 11).

Ученик на Аристарх е **Дионисий Тракийски** (170 – 90 г. пр. н. е.), който се преселва в Родос и създава там собствена книжовна школа.

Написаната от него граматика (оригиналното заглавие не е известно) се явява единственото му запазено съчинение, както и първият съхранен труд, посветен изцяло на тази тематика, в историята на европейското езикознание. Дионисий е привърженик на учението за аналогията и именно на тази база формулира правила при класифицирането на граматичните категории.

Според Дионисий „думата е най-малката част на свързаната реч“ (Дионисий 1996: 72). Под свързана реч той очевидно разбира изречение, което от своя страна „изразява завършена мисъл“ (пак там: 73). Частите на свързаната реч са познатите осем от класификацията на Аристарх. Конкретната част на речта притежава свои *акциденции*, т.е. определени лексико-граматически и собственограматически признаци. При Дионисий най-обхватно и задълбочено е описанието на *името*. То означава тяло (например *камък*) или дейност (например *възпитание*). Характеристиките на името са пет: род (мъжки, женски, среден, а при други древногръцки автори още общ и двуродов), число (единствено, двойствено и множествено), падеж („прав“, родителен, дателен, винителен и звателен), вид и форма. Противопоставянето по вид е според произхода им – първични или производни, а производните са седем подвида: бащино, притежателно, сравнително, умалително, отименно, превъзходно и отглаголно. По форма пък имената се делят на прости (*Мемнон*), съставни (*Агамемнон*) и производни от друго съставно име (*Агамемнонид*, *Филипид*) (вж. Дионисий 1996: 73 – 75). Освен посочените пет признака, отличаващи името от останалите типове думи, при Дионисий откриваме и допълнителна детайлна класификация на друга лингвистична основа. Част от нея представляват класовете на нарицателните и собствените имена; на омонимите, синонимите, дионимите, етнонимите и т.н.; на прилагателните имена; на редните и бройните (числителни – К. К.) имена; на въпросителните, неопределителните и относителните имена (днешни типове местоимения – К. К.); на събирателните имена; на звукоподражателните имена и др.

Глаголът се определя от Дионисий като „дума, неизменяема по падеж“, с осем характеристики: наклонение (изявително, повелително, желателно, подчинително и неопределително), залог (действителен, страдателен и среден), вид (според произхода), форма (според съставността), число, време, лице и спрежение (вж. Дионисий 1996: 76 – 77). Времената според автора са три – сегашно, минало и бъдеще – като разновидностите на миналото са: минало несвършено, минало неопределено, минало предварително, минало свършено.

Изумително впечатление прави точното фиксиране на „сродността“ между три двойки времена: сегашно и минало несвършено; минало неопределено и минало предварително; минало свършено и бъдеще¹.

За останалите части на речта описанието е по-лаконично. Отличителен белег на причастието, като хибридна глаголно-именна дума, е отсъствието на форми за лице и наклонение. Членът е склоняема лексема с форми за род, число и падеж. При местоимението се изтъкват заместващата му именна функция и шест лексико-граматически характеристики, от които най-важна се явява изменението по лице. Това се доказва от присъствието в раздела единствено на днешните лични и притежателни местоименни форми (само те от всички местоимения изразяват категорията лице), наричани от Дионисий съответно *първични* и *производни*. Описанията за предлога, наречието и съюза са както при Аристарх, като се повтаря и неточната констатация, че „предлогът се поставя пред всички (подч. мое – К. К.) части на речта“, а при наречието се пропуска обстоятелството, че освен несклоняема то е и неспрегаема дума.

От изложението ясно личи, че при описанието на думите александрийските граматични подхождат откъм три аспекта – съдържателен, граматически и речеви (изреченски). Самата осемчленна подялба на частите на речта при тях се основава на спецификата и уникалността на комбинацията от тези три признака при отделния клас думи. С убеденост можем да твърдим, че станалият универсален през годините синтез на *семантични*, *морфологични* и *синтактични признаци*, ползван като „лакмус“ при обособяването на думите, дължи налагането си в езикознанието на александрийските граматични.

От съвременна гледна точка лесно можем да установим, че при характеризирането на класовете думи съществуват и неточности. В случая съвсем съзнателно ще избегнем необходимите корекции и забележки, тъй като би се създадо несправедливо усещане за подценяване на делото. А истината е, че класификацията на Аристарх и неговите александрийски сподвижници, а преди това древноиндийското филологическо наследство и древногръцкият

¹ Ние споделяме концепцията, че това действително са корелативни грамемни. Първите две т.нар. времена се противопоставят по таксис (неотносителен и относителен) в рамките на сегашното време, а третото противопоставяне е еквило-лентно по време – маркираните минало време и бъдеще време (вж. Куцаров 2007: 204 – 249; 253 – 262).

философско-лингвистичен изследователски подход към езика създават солиден фундамент за по-нататъшен развой на граматиката и на езикознанието като цяло.

ЛИТЕРАТУРА

Дионисий 1996: Дионисий, Тракийски. Граматика. Превод от старогръцки, речник на термините и бележки – Невена Панова. Научна редакция – Мирена Славова. // *Съпоставително езикознание*, 1996, № 4, 66 – 87.

Кодухов 1974: Кодухов, В. И. *Общее языкознание*. Москва: Высшая школа, 1974.

Кръпова 2000: Кръпова, Ил. *Лекции по езикознание*. Пловдив: Сема 2001, 2000.

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.

Нелюбин, Хухуни 2011: Нелюбин, Л. Л., Хухуни, Г. Т. *История науки о языке* (4-е издание, стереотипное). Москва: Флинта, Наука, 2011.

Чолаков 1996: Чолаков, Ст. *Древноиндийската култура*. <<http://chitanka.info/text/2766/11#textstart>>.